

ÕPETUSTE KULGEMINE AJAS JA RUUMIS

LINNART MÄLL

rmt: Ida mõtteloo leksikon, 2006 (Sissejuhatav artikkel)

Leksikonis käsitletavate mõttesuundade, mõttevoolude ehk õpetuste põhiosa on tekkinud kahes kultuuripiirkonnas: Indias ja Hiinas. India õpetustest vaatleme sissejuhatuses hinduismi, džainismi ja budismi; Hiina õpetustest konfutsianismi ja taoismi. Kummagi kultuuripiirkonna mõttelugu ei piirdu loomulikult ainult nende õpetustega, kuid ajalooliselt oli muude mõttesuundade kujunemine ja arenemine suuremal või vähemal määral nendest mõjutatud.

Indiast ja Hiinast levisid mõned õpetused (budism, konfutsianism ja taoism, vähemal määral ka hinduism) teistesse maadesse. Jaapanis ja Tiibetis tekkinud mõttesuunad (*šintoism ja *bön) ei ole algkujul mujale levinud, kuid ajaloo kulus sattusid need ise kas India või Hiina või mõlema mõjutuste alla. Huvitaval kombel ei ole Hiina mõte mingit või vähemalt märgatavat mõju avaldanud Indias, Indias tekkinud budismil oli aga väga suur mõju Hiinale ja Hiina kaudu ka teistele Ida-Aasia maadele.

Kui me arvestame ka india budismi vahetut mõju Sise- ja Kagu-Aasiale, siis võib öelda, et budistlik kultuur sidus teatud ajalooperioodil üheks tervikuks kogu Lõuna-, Sise- ja Ida-Aasia. See ongi põhjuseks, miks leksikonis on kõige rohkem budismi käsitlevaid artikleid.

Budism tekkis Indias aga alles siis, kui hulk religioosseid, filosoofilisi, ühiskondlikke ja muid ideid oli seal juba sajandeid toiminud. Neid kõiki võib ja saab paigutada ühe ühisnimetaja alla – hinduism.

Hinduism

tähendab laiemas mõttes India ühiskonnakorraldust, religiooni ja kultuuri üldse, kitsamas mõttes aga *veedadest alguse saanud, *brahmanismiga jätkunud ning pärast seda budismi ja džainismi mõjul muundunud traditsioonide kogumit viimasel paaril aastatuhandel.

Termin 'hinduism' võeti kasutusele 19. saj esimesel poolel Euroopas. Termini algpäritolu on seotud *Induse (*Sindhu*) jõega ning selle piirkonna rahva ja kultuuriga. *Sindhu* pärsiakeelne versioon on *Hindu*, millega hakati tähistama indiaalasi ja Indiat (*Hindustān*) üldse ning selle põhjal loodi ka mõiste 'hinduism'. Hinduistid ise tähistavad oma traditsiooni enamasti sanskritikeelse terminiga *sanātana dharma* – 'kestev *seadmus'.

Hinduismi varajast perioodi u 1500–800 e.m.a nimetatakse veedade ajastuks, mis viitab selle alustekstidele. Veedasid peetakse tänapäevalgi pühadeks, kuigi nende tegelik mõju ja tähendus hinduismis on võrreldes varasemaga tunduvalt vähenenud.

Veedade religioon oli polüteistlik ja selle mütoloogia sarnanes teiste muistsete indoeuroopa rahvaste, eriti iraanlaste mütoloogiaga. Üldiselt arvatakse, et veedade religiooni kandjateks olid aarjalased, kes tungisid Indiasse mitme lainena alates II at keskelt e.m.a. Mõned tänapäeva India teadlased arvavad aga, et nii veedade religioon kui ka aarjalased olid põliselt India päritolu. Viimane sedastus asetaks hinduismi tekkimise palju varajasemasse aega ning siis hõlmaks hinduism ka *Induse kultuuri aegseid ideid ja uskumusi.

Kuid ka vastupidisel juhul võis veedade religioon saada mõjutusi enne seda India pinnal eksisteerinud draviidide religioonist, millest paraku ei ole kirjalikke mälestisi. Hilisemad religioossed arusaamad ning mütoloogia on juba segu aarjalaste ja draviidide traditsioonidest.

Veedade perioodile järgnes u 800 e.m.a *brahmanism, mis on oma nime saanud *braahmanite keskse osa järgi kultuses ja ühiskondlikus elus. Seoses budismi ja džainismi esilekerkimisega I at teisel poolel e.m.a kaotas brahmanism endise mõjujõu, eriti oli see märgatav *Ašoka valitsemisajal 3. saj e.m.a ja Kušaanide impeeriumis esimestel sajanditel m.a.j.

Hinduismi uus tõus algas Guptade valitsemisajal 4.–6. saj. Järgnevatel sajanditel kujunes hinduism põhijoontes niisuguseks, nagu me seda tänapäeval tunneme. Kõige olulisemateks pühadeks ramatuteks said *puraanad ja eeposed, *jumalatest tõusid esile *Šiva ja *Višnu ning mõjukaks sai **bhakti* suund.

Kui pärast muslimite vallutusi 8.–13. saj kadus budism Indiast täielikult, jäi hinduism põhiliseks omamaiseks religiooniks. Kuigi muslimid püüdsid pidevalt ka "paganlikku" hinduismi välja juurida, ei õnnestunud see neil ning Briti kolonisatsiooni all (mis sai alguse 17. saj lõpu vallutustest) tugevnes hinduism taas. Üheks soodustavaks teguriks oli asjaolu, et Briti võimud tegid koostööd hinduistidest maharaadžadega.

Kuigi 1950 välja kuulutatud India Vabariik on rõhutatult ilmalik ja suhtub võrdselt kõikidesse religioonidesse, on hinduismi mõju iseseisvas Indias endiselt suur.

Veedade-aegne hinduism oli eelkõige karjakasvatavate ja põlluharijate religioon, mille keskmes olid ohvritalitused ja jumalate ülistamine hümnide laulmisega. Brahmanismi perioodil ohverduste tähtsus isegi suurenes, kuna sellele anti kosmiline mõõde ja tähendus: usuti, et kogu universum ja maailmakord püsib tänu õigesti sooritatud ohverdustele. Samal ajal hakkas kujunema filosoofiline mõtlemine, mis suhtus kriitiliselt veedade autoriteeti.

Uut mõtlemistüüpi esindasid eeskätt *upanišadid. Hilisemat brahmanismi-järgset hinduismi on aga üldse raske nimetada ühtseks religiooniks, sest see hõlmab väga erinevaid suundi ja koolkondi. Kõikide nende põhilisteks ühistunnusteks on veedade (formaalne) austamine ning *teo (skr *karma*) ja *teovilja (skr *karmaphala*) seaduse ja ümbersünni õpetuste tunnistamine.

Veedade pühadus on samas üsna nominaalne ja tänapäeva hinduism veedasid eriti ei aktsepteeri. Samuti tõlgendavad hinduismi eri suunad veedasid üsna erinevalt nii nagu ka teo ja teovilja ning

ümbersünni mõisteid.

Sajandite jooksul kujunes hinduismis kõrgelt arenenud filosoofia, mida esindavad klassikalised *kuus koolkonda ehk *daršanat, samuti kirjandus, mille väljapaistvaimateks teosteks on eeposed *«Mahābhārata» ja *«Rāmājana». Hinduismi peamiseks sihiks on *vabanemine (skr *mokṣa*) ja selleni jõudmisel on põhikontseptsiooniks individuaalse surematu hinge *aatmani ühinemine jumaliku absoluudi *brahmaniga. Selleni püütakse jõuda mitmesuguste vaimsete harjutuste abil, millest tuntumad on *pühendumine ja *jooga. Hinduistide traditsiooniline elukorraldus on seotud *nelja seisuse ja *nelja elusihiga.

Džainism

tekkis 6.–5. saj e.m.a brahmanistliku kultuuri rüpes, kuid kujunes tegelikult sellest eraldiseisvaks ja sellele isegi vastanduvaks õpetuseks. Kui arvestada neid suuri muutusi, mida hinduism on oma pika ajaloo vältel läbi teinud, ja selle erinevaid suundi ning budismi vahepealset kadumist Indiast, siis võib džainismi pidada vanimaks järjepidevaks ja suhteliselt ühtsena säilinud religiooniks Indias. Samas ei ole džainismi järgijate arv kunagi olnud suur.

Euroopas kasutusele võetud nimetus 'džainism' on moodustatud sanskriti verbijuure *ji* ('võitma') tuletisest *jaina*. Džainismi sanskritikeelseks omanimetuseks on *jinadharm* ('võitja seadmus') mis viitab vaimse võidule maise üle. Džainism tekkis enam-vähem üheaegselt budismiga I at keskel e.m.a, mis oli Indias üldse vaimsetelt väga elavaks ja loovaks ajajärguks.

Õpetuse rajajaks oli *Mahāvīra. Džainismi allikad peavad Mahāvīrat aga juba varem olemas olnud traditsiooni reformijaks ning paigutavad õpetuse tekke mütoloogilisse minevikku, loetledes 23 enne teda elanud suurt õpetajat e *tirthankarat. Tegelikult oli ilmselt vaid Mahāvīrale vahetult eelnenud 23. tirthankara *Pārśva ajalooline isik.

Džainism on jagunenud kaheks suunaks, mille liikmeid nimetatakse *švetambarateks ja *digambarateks. Nende põhiliseks erinevuseks on erinev lähenemine küsimustele, kas *mungad tohivad kanda rõivaid ja kas naised võivad jõuda vabanemiseni või mitte. Švetambara suund on leebem; selle mungad kannavad valgeid rõivaid ja nad usuvad, et ka naised võivad jõuda vabanemiseni. Digambara suund on rangem; selle mungad ei kannu üldse rõivaid ja nende tõekspidamiste järgi ei saa naised jõuda vabanemiseni. Digambara suund kujunes Tšandragupta Maurja valitsemisajal (3. saj e.m.a) puhkenud näljahäda eest Gangese kallastelt lõunasse (tänapäeva Karnataka osariigi aladele) välja rännanud džainistidest. Hiljem, 5. saj ei nõustunud digambarad ka ühisel suurokogul heaks kiidetud džainismi kaanoniga, pidades seda liialt hälbivaks algsest õpetusest.

Alates 12. saj ei ole džainismi mungad enam rändaskeedid, vaid elavad põhiliselt paiksetes kloostrites. Muslimite sissetung Põhja-Indiasse tõi kaasa švetambarate mõningase allakäigu. Tänapäeval on švetambaratel siiski laialdasem kloostrite võrgustik ja tegusam ilmalike organisatsioon kui digambaratel.

Nii nagu budismis, puudub ka džainismis loova jumala mõiste ning vaimne tee kulgeb tirthankarade eeskujul järgides. Džainismi põhieesmärgiks on *hinge (skr *jīva*) vabastamine sinna kogunenud teoviljast. Iga hing suudab vabaneda, sest on loomult puhas. Džainismi mungad järgivad *viit suurt töötust ning munkade asketism on tihti üsna äärmuslik. Neile on oluline paastumine, mille abil nad loodavad saada üle *ihadest. Kuigi džainismis on põhirõhk munklusel, ühendab nii munki kui ka ilmalikke *vägivaldsusetuse järgimine, kuid mungad rakendavad seda rangemalt ja järjekindlamalt.

Vägivaldsusetuse aluseks on *kaastundlik suhtumine kõikidesse elusolenditesse ning džainism nõuab oma järgijatelt ka vegetariaanlust. Äärmuslikumad džainistid ei söö isegi taimede juuri ega juurvilju, kuna see tähendab kogu taime hävitamist. Samuti ei liigu nad väljas ega söö pimedal ajal, et mitte ühelegi putukale peale astuda või mõnda neist kogemata alla neelata. Nad kannavad suu ja nina ees sidet, et mitte ühtegi pisiolendit juhuslikult sisse hingata.

Paljud džainistide perekonnad on läbi ajaloo olnud kaupmehed ja tegutsevad äri alal ka tänapäeval. Üheks põhjuseks on, et see tegevusala annab kõige vähem võimalusi hävitada elusolendeid, kuna näiteks põldu harides tehakse seda paratamatult.

Budism

tekkis 6.–5. saj e.m.a *Šākjamuni õpetuse mõjul. Jõudnud 35 aastaselt *virgumiseni, sai ta Buddhaks, hakkas õpetama ja lõi oma *koguduse, mille liikmeid kutsutakse bhikšudeks e *kerjasmunkadeks. Buddha-järgsetel sajanditel levis budism kiiresti kogu Indias ja mujal Lõuna-Aasias. Alates 1. saj e.m.a kandus budism (eriti *mahajaana kujul) ka Sise- ja Ida-Aasiasse ning kujunes esimeseks nn maailmareligiooniks. 19.–20. saj hakkas budism levima ka Läänes (Euroopas, Ameerikas, Venemaal jm) ning on praegu üks kiiremini kasvava järgijate hulgaga religioon maailmas.

Termin 'budism' on Lääne päritolu ning võeti kasutusele 19. saj esimesel poolel Euroopa õpetlasringkondades sanskriti keelest laenatud sõna *buddha* vastena. Mõlemad on tuletatud Šākjamuni üldkasutatavast õpetajanimest Buddha, mis tähendab 'Virgunu'. Traditsioonilistes budistlikes maades nimetatakse Buddha õpetust dharmaks e seadmuseks, *buddhadharmaks või ka lihtsalt Buddha õpetuseks (skr *buddhaśāsana*).

Budism tekkis India kultuuris tollal eksisteerinud paljude mõttesuundade (brahmanism, *adžiivaka jt) kontekstis. Buddha õppis aastaid *erakutest rändõpetlaste juures, enne kui jõudis oma arusaamiseni tõest.

Budismi põhiseisukohad on esitatud tema esimest jutlust kajastavas tekstis *«Seadmuseratta käimapanemine». Selles on esikohal *kesktee õpetus, mis väidab, et elus tuleb vältida äärmusi. Kesktee õpetust saab teostada õilsa *kaheksaosalise tee abil. Samas jutluses räägitakse ka *neljast

õilsast tõest – nendeks on tõde *kannatusest, tõde kannatuse põhjusest, tõde kannatuse lakkamisest ja tõde kannatuse lakkamisele viivast teest. Ilmselt upanišadide õpetusest võeti üle *sansaara ja *nirvaana mõisted. Esimene tähendab olendite kannatust põhjustavate meeleseisundite keerist ja sellega seotud olemasoluviisi, teine aga nende vaibumist, kannatusest vabanemist. Nirvaana mõiste tähistab *teadvuse kõrgeimat seisundit, kuhu jõutakse kaheksaosalise tee kaudu. Upanišadidest võeti üle ka teo ja teovilja mõisted. Termin seadmus (skr *dharma*) hakkas tähendama budismi õpetust edasiandvaid tekste ja nende põhjal toimivat kultuuri.

Kogu edaspidist budistliku mõtte arengut ning ülikirjalikku kirjandust ja mütoloogiat võib vaadelda nende põhiseisukohtade arenduse ja laiendusena. Šākyamuni järgijatest kujunes kogudus, mille liikmed loobusid ilmalikust elust ning hakkasid kerjasmunkadeks ja -nunnadeks. Juba Buddha eluajal kujunes välja ka ilmalik järgijas- ja toetajaskond, kuhu kuulusid eeskätt jõukad linnakodanikud, tollane majanduslik ja poliitiline eliit, kes toetasid kogudust majanduslikult, kuid järgisid ka igapäevaelus Šākyamuni õpetust. Budismi pühakirjas nimetatakse mitmeid neist nimepidi (nt Magadha kuningas Bimbisāra, rikas kaupmees *Anāthapindada ja kurtisaan Āmrāpāli).

Buddha õpetas suuliselt ja tema õpetust anti algul samuti edasi suuliselt. Juba esimestel sajanditel peale Buddha *parinirvaanat, hakkasid *Buddha sõna erinevate versioonide ning tõlgenduste põhjal kujunema koolkonnad, mida on teada vähemalt 18. Buddha jutlused ning munga- ja nunnakoguduste elureeglid kanoniseeriti *budismi suurokogudel, mida poole tuhande aasta jooksul toimus neli.

2. saj e.m.a hakati budistlike tekste kirja panema. Esimeseks kirjanõukogu tekstiks oli tõenäoliselt **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*. Selle järel kirjutati üles ka **Tripitāka* e «Kolmikkorv».

Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra mõjul hakkas tugevnema uus, universaalsem ja vabameelsem suund budismis, mida selle pooldajad ise nimetasid mahajaanaks e suureks sõidukiks. Mahajaana pooldajad leidsid, et Buddha sõna ei saa olla muutumatu dogma, mida pimesi korrata, vaid et see peab olema arenev ja avatud uutele tõlgendusvõimalustele. Mahajaanale vastuseisvaid konservatiivseid koolkondi hakati nimetama *hinajaanaks ehk väikeseks sõidukiks. Mahajaana pooldajad lõid järjest juurde uusi pühakirjatekste – *mahajaana suutraid. I at jooksul levis budism peamiselt mahajaana kujul paljudes Aasia maades, teisenedes oma eripäradega rahvuslikeks suundadeks ja koolkondadeks.

Ühelt poolt assimileeris budism kohalikke religioone ja õpetusi, saades neilt mõjutusi, teiselt poolt mõjutas neid ka ise. Nii võib rääkida hiina budismist, jaapani budismist, tiibeti budismist jne. Lõuna- ja Kagu-Aasia maades levis peamiselt hinajaana, millest tänaseks on säilinud ainult *theravaada koolkond.

Kõik budismi suunad tunnistavad õpetuse alustõdesid ja pühakirju, mis täielikult tõlgiti hiina ja tiibeti keelde, osaliselt ka mõnda teise Sise-Aasia keelde. Sanskritikeelsed pühakirjakogud ei ole originaalkeeles täielikult säilinud. Nepalis on *ühiksa dharmāõpetuse nime all tuntud kogumik, mis hõlmab olulisemaid sanskritikeelseid mahajaana suutraid. Sanskritikeelseid suutraid on leitud ka mujal, üheks viimaseks on 1999 *Potala raamatukogust leitud **Vimalakīrtinirdeśa-sūtra*. Theravaada tunnistab pühakirjana paalikeelset **Tipitāka*'t.

Budismi kõrgeaeg ja suurim levik Indias kestis I at keskpaigani, millest alates hakkas see tugevnema hinduismi surve all. Kesk- ja Põhja-India suured kloosterülikoolid *Nālandā, Vikramaśīla jt toimusid oluliste rahvusvaheliste kultuuri- ja hariduskeskustena edasi kuni 12. saj lõpuni, mil Indiasse tunginud muslimitest türklased need hävitasid. I at teisel poolel tekkis Indias veel üks budismi suund, *vadžrajaana ehk teemantsõiduk, mille raames tekkisid oma kanoonilised pühakirjad *tantrad. Vadžrajaana sai hiljem domineerivaks suunaks tiibeti budismis.

19. saj algas budismi uurimine ja tundmaõppimine Läänes ning eriti 20. saj teisest poolest alates on budism üha jõudsamalt levinud ka religiooni ja eluõpetusena. Tagasisidena on nn lääne budismi ja budismi teadusliku uurimise e budoloogia mõju vallandanud budismi uuendamis- ja reformiliikumised Aasia traditsioonilistes budistlikes maades.

Paljud Lääne teadlased ja humanistid on leidnud budismis kokkupuutepunkte moodsa teadusliku ja humanistliku maailmavaatega ning näinud budismis õpetust ja maailmavaadet, mis oluliselt rikastab moodsat tsivilisatsiooni. Albert Einstein on budismi kohta öelnud: "Budismil on tunnusjooni, tänu millele ta võib saada tuleviku kosmiliseks religiooniks: ta on ületanud isikulise jumala, ta väldib dogmasid ja teoloogiat, ta hõlmab nii looduslikku kui ka vaimset ning ta põhineb religioosel elamusel kui tähendusrikkal tervikul, mis tõuseb esile kõikide asjade, nii vaimsete kui ka looduslike, kogemisest."

Hiina õpetustest on kesksemad mõnes mõttes üsna vastandlikud konfutsianism ja taoism.

Konfutsianism

on Hiina pikaaegseim ja mõjukaim õpetus ning riiklik ideoloogia, mis hakkas kujunema 6.–5. saj e.m.a *Konfutsiuse õpetuse mõjul. Konfutsiusele oli Hiinas eelnenud juba ligi tuhandeaastane kirjakultuuri ja kõrgreligiooni traditsioon. Nii nagu Buddha ja Mahāvīra õpetused Indias tekkisid sealse varasema brahmanismi kultuuritraditsiooni rüpes, kuid hakkasid paljuski sellele vastanduma, nii tekkis ka Konfutsiuse õpetus Hiinas Shang-Yini ja Zhou kultuuritraditsiooni sees, kuid tõlgendas varasemaid seisukohti uut moodi, inimkeskses ja humanistlikus võtmes.

Termin 'konfutsianism' on Lääne päritolu ning tuletatud selle rajaja Konfutsiuse (Kong Fuzi) nimest. Konfutsianismi omanimetus hiina keeles on *ruxue* või *rujiao* - 'õpetlaste õpetus'. Kuigi konfutsianism on põhiliselt Hiina rahvuslik ideoloogia, kandus see Hiina kultuuri levikuga ka naabermaadesse ning avaldas suurt mõju Jaapani, Korea, Vietnami ja Taiwani kultuurile.

Konfutsius elas ja õpetas ajastul, mil Hiinas oli palju omavahel võistlevaid riike ning muistne kombestik, mis põhines *taeva ja *taevaalust valitseva kuninga ehk *taevapoja autoriteedil, sattus vastuollu valitseva poliitilise tegelikkusega. Konfutsius rõhutas küll oma õpetuse tuginemist muistsele

pärimusele ja kirjasõnale, kuid tõlgendas seda ometi teisiti, seades keskele kohale inimese suhted iseene, ühiskonna, riigi ja taevaga. *Inimlikkus saigi Konfutsiuse õpetuse keskseks mõisteks: inimeseks olemise väärtusi ja kohustusi kirjeldas ta ideaalse inimtüübi *õilsa kaudu.

Konfutsius võttis esimesena Hiina mõteloos kasutusele *kulu (hn *dao*) kui üleüldist korda ning asjade loomulikkude käiku tähistava mõiste. Tema õpetuses olid inimese kõrval kesksel kohal ühiskond ja riik. Konfutsiuse nägemuse järgi on ühiskond ideaalselt korraldatud siis, kui kogu taevaalune, s.t Hiina, kuulub ühe valitseja ehk taevapoja alla, kuid see ei sekku ühiskonna kulgu. Inimesed peavad elama *kommete ja eetiliste põhimõtete najal. Nad peavad olema kuulekad *õilsatele ametnikele, kes juhivad riiki ja rahvast leebelt, rakendades mitte niivõrd karistusi, kuivõrd eeskujut.

Inimliku eetika, riigi ja ühiskonna ülesehitus algab perekonnast, *pojalikkuse ja vennalikkuse kasvatamisest.

Konfutsiusele järgnenud sajanditel tekkis Hiinas palju õpetusi, mis otsisid vastuseid samadele küsimustele: mis on inimene, mis on inimese koht ühiskonnas ja riigis ning missugune peaks olema ideaalne riik. Koolkondade ja mõttesuundade rohkuse järgi hakati seda aega hiljem nimetama *saja koolkonna ajastuks. Mitmed toonased koolkonnad (taoism, *moism, *legism jt) suhtusid Konfutsiuse õpetusse kriitiliselt, pidades seda liiga elitaarseks, mis hoolivat ainult õilsatest ja suhtuvat halvustavalt *lihtinimestesse. Konfutsiuse järgijadki ei olnud ühel meelil ning jagunesid mitmesse koolkonda.

Lühiajalises Qini keisririigis (221–207 e.m.a) püüti konfutsianismi julmade repressioonidega täielikult välja juurida, kuna selles nähti totalitaarse riigikorra potentsiaalset õõnestajat, kuid see ei õnnestunud. Hani ajastul (206 e.m.a – 220 m.a.j) taastus konfutsianism, see kanoniseeriti ning sellest sai Hiina riigi põhiline ideoloogia. Koostati konfutsianismi baastekstide kanoonilised redaktsioonid, millest olulisemad on *«Vesteid ja vestlusi», **Mengzi*, *«Pojalikkuse raamat» ja *«Kommete ülestähendused». Viimane koos nelja muistse, kuid konfutsianismi vaimus toimetatud ja kommenteeritud raamatuga (*«Muutuste raamat», *«Kirjade raamat», *«Laulude raamat» ja *«Kevaded-sügised») koondati *«Viisraamatusse», mille laiendatud variandiks on *«Kolmteistraamat». Songi ajastul (960–1279) lisandus omaette kaanonina *«Neliraamat», mis sisaldab «Vesteid ja vestlusi», *Mengzi*, ning *«Keskmise tavalise» ja *«Suure õpetuse.» Kanooniliste tekstide õppimine sai riiklikult sanktsioneeritud Hiina klassikalise hariduse põhiosaks. Riigiametisse pääsesid ainult need, kes suutsid sooritada eksamid, kus kontrolliti klassikute põhjalikku tundmist. Loodi ka konfutsianistlik kultus oma rituaalidega.

Konfutsianismis kui riigiõpetuses on Konfutsiuse ja Mengzi eetika ühendatud *legistliku seadusriigi idee ja administratsiooni põhimõtetega. Riiki käsitletakse patriarhaalse perekonnamudeli alusel, mille peaks on keiser – taevapoeg. Temast kõrgem on ainult taevas. Keiser valitseb *taevatahte alusel, kuid ise maapealsete asjade kulgu otseselt ei sekku. Tema nimel valitsevad riiki haritud ametnikud, kellele rahvas peab kuuletuma, olles seeläbi kuulekas ka keisrile ja taevale. Kõige olulisem voorus on pojalikkus: lapsed on pojalikud vanematele, rahvas ametnikele, ametnikud keisrile, keiser taevale. Nõnda kulgeb ideaalis kõik kosmilise korra kohaselt, mida väljendab mõiste *suur ühtsus.

Konfutsianism jäi küll läbi erinevate dünastiade Hiina ideoloogiliseks alustalaks, kuid kaotas I at mõnevõrra oma mõjuvõimu budismi jõudsa leviku tõttu. II at algul võib aga märgata konfutsianismi taassündi ja uuenumist. Eriti Songi ajastul (960–1279) kerkis esile terve plejaad silmapaistvaid õpetlasi, kes reformisid konfutsianismi. Nendest tuntuim oli *Zhu Xi. Reformitud konfutsianismi nimetatakse tänapäeval ka *neokonfutsianismiks ja selles on tegelikult lõimunud konfutsianism, taoism ja budism. Hiinas sai isegi tavaks hakata rääkima *kolmest õpetusest kui ühest tervikust: iga inimene peaks mingil määral järgima neid kõiki. Konfutsianism kehtis Hiina riigi ametliku ideoloogiana kuni 20. saj alguseni. Selle mõju on täheldatav tänapäevani, kuigi Mao Zedongi ajal püüti seda jõhkramalt välja juurida kui teisi õpetusi.

Taoism

on konfutsianismi kõrval teine Hiina mõjukaim õpetus või pigem õpetuste, kultuste ja religioosete institutsioonide kompleks, mis kujunes välja meie ajaarvamise alguseks sõdivate riikide ajastu (475–221 e.m.a) mõttesuundade ning Hiina rahvausundite ja šamanistlike traditsioonide baasil. Taoismi vahetat rajajat või rajajaid ei ole võimalik nimetada, sest see on kujunenud erinevatest üksteisest sõltumatust allikatest. Tihti peetakse selleks *«Daodejingi» väidetavat autorit *Laozi, kuid isegi kui selline isik on kunagi elanud, ei ole tal midagi tegemist hilisema mütoloogiseeritud Laoziga. Taoismi kui religioosse kultuse juured ulatuvad tõenäoliselt eelajaloolisse aega.

Termin 'taoism' on Lääne päritolu ning tuletatud taoismi kesksest mõistest *dao* - 'kulg'. Ka taoismi nimetus hiina keeles – *daojia* või *daojiao* – tähendab 'kulgemise õpetust', esimene koolkonna ja mõttesuuna, teine religiooni tähenduses.

Taoismi üheks allikaks on Hiina sõdivate riikide ajastu õpetused, mida Hani ajastu (206 e.m.a – 220 m.a.j) ajaloolased käsitlesid ühtse *dao* koolkonnana (hn *daojia*). Selle tuntuimad esindajad on *Yang Zhu, *Zhuangzi ja legendaarne *Laozi neile omistatud tekstidega. Neid kõiki ühendab loomuliku loodusliku kulu ülimald pidamine, mida inimene peaks järgima. Kulgemiseni jõudnud inimest nimetatakse *õndsaks.

Varajasi taoiste ühendab ka kriitika konfutsianistide ja legistide aadressil, kelle riigile ja ühiskonnale keskendunud õpetusi peetakse inimese ja universumi loomulikkude kulgu ahistavateks. Olulisteks taoismi mõisteteks on loomulikkus (hn *ziran*) ja *toimimatus (hn *wuwei*), mis iseloomustavad nii kulgu kui ka õndsat.

Taoismi teisteks allikateks on eriti Lõuna-Hiinast pärit looduslähedased šamanistlikud traditsioonid ja rahvalikud kultused. Samuti on selle eelkäijateks sõdivate riikide ajastul tekkinud loodusfilosoofia

mõttesuunad, mida Hani ajastu ajaloolased nimetavad *yin'i* ja *yang'i* koolkonnaks. Taoismi mõjutas ka *«Muutuste raamat», mille juured ulatuvad muistsesse ennustamiskunsti.

Taoism kui sünkretistlik õpetus ja institutsionaalne religioon hakkas kujunema meie ajaarvamise algul. Zhuangzi ja Laozi õpetuste ning loodusfilosoofia baasil kujunes surematuse kultus ja usk *surematutesse (hn *xian*), kes olevat selleni jõudnud *meeleharjutuste, paastu ja kindlate rohtude manustamise abil. Surematuse rohtude otsinguil tekkis taoistlik alkeemia, mis avaldas suurt mõju hiina traditsioonilise meditsiini ja loodusteaduste arengule. Meie ajaarvamise esimestel sajanditel kujunes budismi mõjul välja taoismi institutsionaalne struktuur kirikliku organisatsiooni, vaimulikkonna, kloostriüsteemi ja pühakirjaga **Daozang*.

Samal ajal kujunesid välja ka taoismi poliitilis-religioossed sektid ja koolkonnad, mis mõnikord koondasid keisrivõimu vastu üsna suuri sõjajõude (nt kollaste turbanite ülestõus 2. saj lõpus, mis tõi kaasa Hani riigi hävingu), ning taoistlik panteon suure hulga hierarhiliselt paiknevate jumalatega. Laozist saab ülijumal Lao Jun, kulgemise kehastus. 1.–2. saj formuleeriti esimene ja seniajani mõjukaim taoistlik vaimulik hierarhia eesotsas taevaste õpetajatega (hn *tianshi*). Seda tiitlit antakse tänapäevani ühes kindlas Zhangi suguvõsas edasi isalt pojale. Hiljem tekkis taoismis ka teisi sekte ja hierarhiaid.

4. saj algas taoismi pühakirjakogu *Daozang* koostamine, mis viidi lõpule alles Mingi ajastul (1368–1644). See sisaldab u 1500 teksti. 7. saj hakkas budismi mõjul kujunema taoistlik munklus ja kloostrikorraldus. Songi ajastul tugevnes Hiinas religioosne sünkretism ja hakati rääkima kolmest õpetusest (hn *sanjiao*), mis hõlmab konfutsianismi, taoismi ja budismi.

Taoism on avaldanud suurt mõju hiina klassikalisele kunstile, muusikale ja kirjandusele, eriti luulele. Koos hiina kultuuri levikuga kandus taoism ka Koreasse ja Jaapanisse, kus sulandas endasse kohalikke uskumusi ja kultusi.